

Reconsideration of Tablets Texts's Sarcophagus of Shah Isma'il I in Ardabil and Iran National and The Walters Art Museum

Hassan Yousefi

Abstract

The purpose of this study is to examine the Sarcophagus of the sepulchres of Shah Isma'il Safavid and reevaluate its Tablets in relation to the world heritage of Sheikh Safi al-din Khānegāh and Shrine Ensemble, the National Museum of Iran, and the Walters Art Museum. Through descriptive-analytical methods and the collection of additional information, this research conducts a close examination of the aforementioned works and evaluates them using documentary and library studies, as well as museum-specific databases. Although the inlay art of the tomb of Shāh Ismail Safavid is more widely known in the history of Iranian art, this research recognizes the existence of unique masterpieces of fine art, such as the placement of jewellery and turquoise in ivory-bone, painting and carving in ivory, and the incorporation of mosaic and latticework styles. Furthermore, the performance of calligraphy lines with wood and ivory in the style of mosaic, decoration, and jewellery, reflects the innovative technological abilities of Safavid artists to combine various industries. The Sarcophagus of Shāh Ismail's Safavid is composed of four strips of four-sided inlaid frames, which contain a total of 80 ivory-bone and wooden plaques, executed in decorative thuluth writing with a Quranic theme and Shiite observation on the pages of the box. However, the fate of the 19 tablets is unknown or missing. Five plates were transferred to the Dal al-founun in 1314 H, along with the collection's documents, while another tablet is on display at The Walters Art Museum in Baltimore. In summary, this research explores the Sarcophagus of the sepulchres of Shah Isma'il Safavid and its Tablets, providing a thorough evaluation of their relationship to other works of art found in the world heritage of Sheikh Safi al-din Khānegāh and Shrine Ensemble, the National Museum of Iran, and the Walters Art Museum. The study highlights the creative technology utilized by Safavid artists in combining various industries, and the intricate details and artistic mastery present in this remarkable work of art.

Keywords: Safavid art, Sarcophagus of Shah Isma'il, Tablets Sandalwood, Cutting ivory and engraving, Iran National and the Walters Art Museums.

<https://doi.org/10.22034/jinm.2000.704229>
© 2021 Iran National Museum. All rights reserved

بازنگری مضامین لوحه‌های ترنجی صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی در موزه ملی ایران و موزه هنری والترز حسن یوسفی*

چکیده

صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی به‌عنوان یک اثر موزه‌ای با تزئینات کتیبه‌ای و غیرکتیبه‌ای از جمله شاهکارهای نقارگری و عاج‌بری ایران و جهان اسلام در مجموعه میراث جهانی شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. با آن‌که هنرهای ناشناخته این اثر؛ نشانیدن جواهر و فیروزه‌کوبی در عاج-استخوان و نقارگری و عاج‌بری به شیوه معرق و مشبک‌کاری، جواهرنشان کردن و جووک‌کاری، تحت‌تأثیر نوشته‌های پیشین، به نام خاتم‌کاری معرفی شد، اما اجرای خلاقانه خطوط خوشنویسی در چهارگوشه اثر، آن را به یکی از آثار ماندگار هنری تبدیل کرده است. هدف پژوهش، بازخوانی کامل لوحه‌های موجود در اثر و سایر کتیبه‌های راه‌یافته آن به دیگر موزه‌ها و تبیین مضامین آنهاست. پژوهش در پی مطالعه کتیبه‌های نگارشی لوح‌های موجود و راه‌یافته به دیگر موزه‌ها و پاسخ مناسب به پرسش‌هایی از این دست که؛ مضامین لوحه‌های ترنجی استخوانی-عاجی و چوبی صندوق مزار بنیانگذار صفویان چیست و هدف از انتخاب مضامین چه بوده است؟ با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات تکمیلی، و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و پایگاه داده‌های اختصاصی موزه‌ها، کتیبه‌های چهار حاشیه نواری خاتم‌بندی صندوق برای نخستین بار به طور کامل بازخوانی و فلسفه آنها مورد بررسی قرار گرفت.

در چهارگوشه صندوق محل ۸۰ لوحه ترنجی قرانی از جنس عاج-استخوان و چوب شناسایی شد که ۱۶ لوحه در حاشیه دوال فوقانی و ۶۴ لوحه در حاشیه چهارسوی قاب صندوق قرار دارد. از این تعداد ۱۹ لوحه فاقد کتیبه بوده، ۴۵ لوحه دیگر با آیات قرانی مزین شده است. از این تعداد یکی از لوحه‌ها به موزه هنری والترز راه یافته، و ۵ لوحه نیز در سال ۱۳۱۴ خورشیدی پس از انتقال به دارالفنون، هم‌اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. مضامین قرآنی منتخب تحت‌تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی با رویکرد تفسیر شیعی به بازنشر اصول دین در آرایه‌های این دوره به ویژه در یادگارهای مذهبی و نقش مهم مفاهیم اخلاقی جهت احیاء آموزه‌های شیعی و فراگیری آنها دلالت دارد.

واژگان کلیدی: هنر صفوی، صندوق چوبی شاه اسماعیل، مضامین لوحه‌های ترنجی، عاج‌بری و نقارگری، موزه ملی ایران، موزه هنری والترز.

درآمد

بررسی نمونه شاهکارهای هنری ایران، بر سهم زیاد هنرمندان خلاق ایرانی در شکوفایی صنایع تمدن اسلامی دلالت دارد. در این دوره فن و مهارت هنرمندان با فرهنگ اسلامی پیوند خورده، منجر به ایجاد نمونه‌های بی‌بدیل هنری از جنس‌های مختلف مخصوصاً استخوان و عاج و چوب شد. هنرمندان دوره صفوی بعد از تجدید هنری ایران در دوره سلجوقی، دومین مرحله عصر زرین فرهنگ ایرانی را رقم زدند. چنان‌چه بخشی از شاهکارهای هنری عاج‌بری استخوان و نقارگری چوب و فیروزه‌کوبی استخوان در مجموعه مذهبی شیخ صفی‌الدین اردبیلی از شکوفایی این هنرها و به کارگیری آنها در هنر مذهبی است.

شهر اردبیل به خاطر انتساب به سلسله صفوی و خاستگاه آنها مورد توجه خاص شهریاران صفویه قرار گرفته، با برنامه‌های آبادگرانه این شهر به یکی از کلان‌شهرهای ایران در دوره صفوی تبدیل شد. پس نامداری و اهمیت اردبیل بی‌ارتباط به انتساب آن صفویان و اجرای برنامه‌های عمرانی و آبادگرانه و توسعه و تجهیز دارالارشاد آن نیست. همین عنایت خاص سبب شد که از ماهرترین و برجسته‌ترین هنرمندان عصر جهت طراحی و ساخت و توسعه و تجهیز جداشتان بهره گرفته شود. میراث جهانی مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی با بیش از ۴۰۰ سال تاریخ معماری به عنوان یکی از نگارخانه‌های ارزشمند هنر ایران قلمداد می‌شود. به هر حال، فقدان پژوهش عالمانه در زمینه تاریخ هنر صفویه در اردبیل به جز در معماری آن به عنوان نخستین مرکز قدرت و هنر صفویان از جمله ضرورت‌های مهم پرداخت نگارندگان به تحقیق پیش‌رو است. چرا که تاریخ هنر صرفاً معماری نیست بلکه طیف گسترده‌ای از صنایع کاربردی دیگری چون فلزکاری، نقارگری چوب، عاج‌بری به طرز مشبک‌کاری و منبت، حجاری سنگ و کاشی‌کاری را شامل می‌شود که مجموعه تابناکی از نبوغ هنرمندان طراح هنرهای تزئینی دوره صفوی را شهر اردبیل به نمایش گذاشته که بازنگری روشمند و تبیین دوباره آثار اولیه صفوی را ضروری می‌سازد.

نگارندگان با احساس این خلاء و در راستای معرفی و بازشناسی گوشه‌ای از خلاقیت هنرمندان نیمه اول دوره صفوی در آفرینش‌های هنری شهر اردبیل با اولویت قرار دادن لوحه‌های ترنجی نقارگری، عاج‌بری و فیروزه‌کوبی استخوان صندوق چوبی مزار مؤسس دولت صفوی در سه نقطه جغرافیایی؛ اردبیل و موزه ملی ایران و موزه هنری والترز بالتیمور آمریکا به نمایش گذاشته شده، مورد بررسی قرار داده‌اند.

برای بررسی کم و کیف هنری این آثار و سرنوشت تعدادی از لوحه‌های نامعلوم صندوق مزار در پی پاسخ مناسب

به پرسش‌هایی از این دست که مضامین لوحه‌های ترنجی استخوانی-عاجی و چوبی صندوق مزار بنیانگذار صفویان چیست و هدف از انتخاب مضامین چه بوده است؟ با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات بیشتر، آثار مذکور را از نزدیک مشاهده و با استفاده از مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و پایگاه داده‌های اختصاصی موزه‌ها مورد بررسی قرار می‌دهد.

یافته‌های پژوهش حاصل از بررسی تزیینات کتیبه‌ای و غیرکتیبه‌ای اجرا شده در صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی نه تنها بر اهمیت زیاد این طراحی مهندسی در تاریخ هنری ایران دلالت دارد بلکه نشان‌دهنده تحولی جدید در ساخت و تزیین چنین شاهکارهای هنری با استفاده از هنرهایی چون فیروزه‌کوبی در عاج استخوان، نقارگری، عاج‌بری، مشبک‌کاری عاج-استخوانی، خاتم‌بندی، نازک‌کاری، ترصیع، خط‌کاری، شبکه‌بری، معرق چوب، معرق و نقش تحولات فرهنگی و اجتماعی و سیاسی در بازنشر اصول دین اسلام و آموزه‌های مذهبی در هنرهای مختلف مخصوصاً یادگارهای مذهبی است.

پیشینه تحقیق

در دو دهه اخیر در ارتباط با شناخت هنرهای مختلف مجموعه مذهبی شیخ صفی‌الدین اردبیلی تحقیقات تخصصی قابل توجهی در قالب پایان‌نامه و مقالات تخصصی و علمی-پژوهشی انجام شده که بخشی از این تحقیقات به بازشناسی جایگاه تزیینات این اثر جهانی مخصوصاً صندوق‌های چوبی مزارات شیخ صفی‌الدین اردبیلی و شاه اسماعیل صفوی اختصاص دارد. منابع اصلی و اولیه این مطالعات از دو کتاب؛ هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی، و نیز باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی اخذ شده است. از جمله این تحقیقات مهم می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مژگان خیرالهی؛ «صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی» اشاره کرد که در سال ۱۳۸۸ خورشیدی به تجزیه و تحلیل صندوق‌های چوبی مزارات و نقش و نگارهای آنها پرداخته است. در پایان‌نامه کارشناسی ارشد هاله صنعتی ایرانی؛ طراحی و اجرای لایتینگ‌های چوبی در فضاهای بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی آن، در سال ۱۳۹۱ خورشیدی، فنون و نقوش آنها بررسی شده است. پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهام جباریان؛ مطالعه آثار چوبی مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی؛ مورد مطالعاتی صندوق‌های قبر مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، در سال ۱۳۸۸ خورشیدی به بررسی صندوق‌های چوبی مقابر پرداخته است.

(ویلبر و گلمبیک ۱۳۷۴: ۵۰۷) هرچند در دوره‌های بعد تا عصر حاضر تحولات زیادی در بناهای آن انجام شده اما امروزه این مجموعه به عنوان برجسته‌ترین اثر معماری و نگین هنری شهر اردبیل جایگاه خاص در بین مجموعه بناهای مذهبی و مباحث معماری ایران دارد. این اثر با دارا بودن شاخصه‌های هنری و معماری و واجد بودن دو ویژگی از ده معیار مصوب کمیته میراث جهانی در سال ۱۳۸۹ خورشیدی به عنوان یازدهمین اثر ایران در فهرست آثار تاریخی - فرهنگی یونسکو قرار گرفت.

صندوق چوبی مزار و ضریح در یادمان‌های آرامگاهی

در فرهنگ فارسی و لغت عرب در معنی و تعریف ضریح و صندوق آمده. «قبر، شکاف میانه قبر و اتاقک و خانه چوبین و مشبک، که از مس و نقره و جز آن که بر سر قبر امامی یا امامزاده‌ای سازند و یا صندوقی که بر قبر و حفاظی گرداگرد آن نوشته است. ضریح‌ها بیش‌تر در مقابر ائمه‌اطهار قرار داده شده است و صندوق‌ها در شخصیت‌های سیاسی و مذهبی قرار می‌دادند» (دهخدا ۱۳۷۷).

اما در ارتباط با تاریخچه صندوق مقابر و ضرایح در یادمان‌های آرامگاهی باید گفت؛ تجلی اشکال سنگی و حجم‌های نمادین بر روی مدفن مردگان در به دوره پیش از اسلام می‌رسد. سنت تدفینی با سنگ افراشته‌های منقوش انسان‌نما یا ساده در اندازه و ارتفاع متفاوت در اراضی غرب ایالات خزر؛ شمال‌غربی ایران به خصوص در پیرامون کوهستان‌های سبلان و باغرو به مرکزیت استان اردبیل بخشی از فرهنگ دوره‌های مفرغ و آهن است. این سنت تدفینی که در ارتباط با آیین‌های زندگی پس از مرگ متجلی شده، بی‌ارتباط با تقدس کوه‌ها و فرهنگ مناطق موردبحث در پیش از اسلام نیست.

با شروع دوره اسلامی مردم نواحی مختلف تحت سیطره فرهنگ جدید، سنت پیشین تدفینی را با فرهنگ جدید منطبق کرده، در گذار به باورهای نوین شکل کلی قبرهای اوایل اسلامی را دو سه سده، تا نوزایی تمدن اسلامی ایران در دوره سلجوقی حفظ کردند. به عبارتی، بعد از دو قرن سکوت، از سده‌های سوم و چهارم هجری به بعد، شاهد نهضت مقبره‌سازی با طراحی سرداب تدفینی در یادمان‌های آرامگاهی هستیم. ایجاد سرداب تدفینی و ساخته شدن فضای گنبددار بر روی آن با حجم‌هایی از سنگ و ضریح یا صندوق‌های چوبین از دو منظر قابل توجه است؛ از یک طرف طراحی جدید محلی برای تجمع حفاظ و قاریان قرآن و از سویی یادآور محل تدفین بود. باور بر این است که نخستین یادمان‌ها بر روی مقابر

افزون بر آنها، چند مقاله تخصصی و علمی-پژوهش دیگر از جمله؛ «بررسی تحلیلی ساختارشناسانه جووک‌کاری صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، نوشته شهریار شکری و همکاران، در سال ۱۳۹۹ خورشیدی؛ «پژوهشی در خاستگاه اصلی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل صفوی»، نوشته مریم صلاحی و عباس غفاری، در سال ۱۳۹۷ خورشیدی؛ «مطالعه تطبیقی تزیینات و اجرایی صندوق چوبی قبر شیخ صفی‌الدین و شاه اسماعیل صفوی»، در ۱۳۹۷، از نویسندگان اخیر به چاپ رسیده است.

هم‌چنین مقاله «ارزش‌های نمادین در نقوش هندسی مجموعه شیخ صفی»، سارا رئیس‌زاده در سال ۱۳۹۰ خورشیدی؛ «منبت‌کاری صفوی استمرار سبک ملی، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی هنرهای شیعی از عهد صفوی تا به امروز، قباد کیانمهر، در سال ۱۳۸۸ خورشیدی از دیگر آثار قابل ذکر است.

در تحقیقات پیش‌گفته نوشته اختصاصی درباره تزیینات کتیبه‌ای صندوق مزار شاه اسماعیل وجود ندارد. از این‌رو، این پژوهش نخستین بار با تمرکز بر مضامین لوحه‌های ترنجی چهارسوی حاشیه مکعبی شکل صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی کوشش جدیدی است برای تکمیل تحقیقات پیشین از طریق قرائت کامل کتیبه‌ها و بررسی کمیت و کیفیت دیگر لوحه‌های گمشده آن و نیز تحلیل مضامین مندرج لوحه‌هاست.

میراث جهانی مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی

نتایج تحقیقات باستان‌شناسی و سیر تحول معماری مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در اسناد تاریخی بیانگر آن است که این اثر جهانی، به عنوان یکی از حلقه‌های گمشده هنر ایران، اهمیت ویژه در بررسی چگونگی طلوع تشکیلات صوفیانه و نقش این مراکز در روند تاریخ ایران و تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی منطقه دارد. این مجموعه دینی و آموزشی معروف به دارالارشاد در عصر شیخوخت (۹۰۷-۷۰۰ هجری قمری) و عصر سلطنت صفویان (۱۱۴۷-۹۰۸ هجری قمری) به عنوان یک اثر کامل (یوسفی ۱۳۹۵) و یکی از پنج شهر کوچک خدا (بلر ۱۳۸۷: ۱۰۹) و در زمره دو سه شهر زیارتی ایران و شیعیان «همانند اکثر مقابر دوره صفوی شامل بناهای جانبی و حیاط‌های مجاور و در امتداد هم و باغ است. در آغاز احداث چون شهری در عالم کوچک با بازارها و حمام و میدان‌های عمومی، تسهیلات مذهبی و منازل و ادارات مخصوص به خودش فعالیت داشت»

شخصیت‌های دینی و سیاسی در دو گونه عمده به تجلی رسید؛ الف. یادمان‌هایی چهار گوشه یا منتظم و مدور برجی شکل، که نمونه چنین یادمان‌هایی در نواحی خراسان بزرگ و سرزمین‌های حاشیه جنوبی خزر تا غرب این دریاچه قابل شناسایی و بررسی است، ب. یادمان‌هایی به شکل حصار محیطی با سنگ‌های حجاری شده به طرز صفه با ضریحی از جنس چوب و فلز. نمونه چنین مزاراتی در گازرگاه؛ مقبره خواجه عبدالله انصاری شهر هرات و بقعه شیخ شهاب‌الدین تبریزی اهری شهر اهر در استان آذربایجان شرقی مشاهده می‌شود.

در مرحله بعد در بالای اتاق مقبره یا دخمه گور یادمان‌های آرامگاهی طرح جدیدی ظاهر می‌شود که متشکل از ضریح‌های چوبین بزرگ مشبک گره‌چینی یا ساده و نیز صندوقچه چوبی منبت‌کاری شده بر روی مقابر شخصیت‌های سیاسی و بیش‌تر، دینی است. قدیمی‌ترین ضریح‌ها در مشاهد ائمه معصومین (ع) مربوط به دوره آل‌بویه و ضریح حضرت سیدالشهدا است که از نقره خالص و چوب بود، و به جای اولی که محمدبن زید داعی بر قبر آن حضرت نهاده بود، نصب کردند. این ضریح تا دوره صفویه که ضریح‌سازی به انواع عالی رسید- برجا بود (ریاحی دهنوی ۱۳۸۳: ۵۰). در نوشته ابن‌بطوطه به ضریح چوبین مقابر امام موسی کاظم (ع) و امام جواد (ع) در کنار هم و پوشش سطح آن با ورق نقره در داخل حرم اشاره شده است (بیانی ۱۳۸۲: ۳۰۸). برابر روایتی، سلطان معزالدوله ابوالحسن احمدبن بویه پس از استیلا بر عراق و خلفای عباسی، دستور داد ضریح چوبی منبت‌کاری بسیار زیبایی ساخته شده، بر روی تربت امام کاظم (ع) و امام جواد (ع) قرار داد (اصفهانی ۱۳۲۷: ۱۲۰-۱۱۸؛ ریاحی دهنوی ۱۳۸۳: ۵۶-۵۵). ابن‌بطوطه درباره مرقد حضرت علی (ع) گزارش می‌دهد که وسط حرم مصطبه چهارگوش با صندوقی چوبین قرار دارد. بر روی صندوق صفحات طلای پر نقش و نگار که در ساختن آن کمال استادی و مهارت را به کار برده‌اند، با میخ‌های نقره فرو گرفته‌اند، چنان‌که از هیچ جهت چیزی از چون نمودار نیست؛ و در آن سه قبر هست که می‌گویند یکی از آن آدم و دیگری از آن نوح و سومی از آن علی (ع) است و بین این سه قبر در طشت‌های زرین و سیمین گلاب و مشک و انواع عطریات دیگر گذاشته‌اند، که زوار دست خود را در آن فرو برده به عنوان تبرک بر سر و روی خود می‌کشند روی ضریح مقدس قندیل‌های زرین و سیمین گذاشته‌اند و از درهای آن پرده‌های حریر آویخته‌اند (بیانی ۱۳۸۲: ۳۱۹-۳۲۰). در دیباچه آثار جاویدان خط به قلم زنده‌یاد احمد معصومی نجفی زنجانی (۱۳۹۷-۱۳۵۶) آمده: در خط صندوق مطهر امیرالمومنین (ع) اضافه بر صنعت

خاتم‌کاری که چندین میلیون ارزش دارد و سوره مبارک ملک را با خط شیوای بسیار خوب به عاج نوشته و منبت‌کاری شده است. در آخر آن مرقوم رفته کتبه محمدبن علاءالدین محمدالحسینی فی سنه الف و ماه و ثمان و تسعین (۱۱۹۸ ق) خطی دیدم از عاج بر روی قبر چو گوهر که گویی برون شد ز بحر (معصومی نجفی زنجانی ۱۳۴۶)

صندوق مزار موجود در حرم حضرت علی (ع) در ۱۳۶۱ هجری قمری توسط صنایع خاتم مرمت شد. دوره‌ای که انواع شاهکارهای خاتم‌سازی ایران ساخته شد. در منابع و اسناد تاریخی از ضریح‌های چوبین و صندوق‌های چوبی واقع در یادمان‌های آرامگاهی شخصیت‌های سیاسی و مذهبی و عرفا سخن به میان آمده است. در سده هشت هجری به ساخت صندوق چوبی مرقد شیخ زاهد گیلانی توسط تجاری اردبیلی اشاره می‌شود؛ سی سال پس از فوت او تحت‌نظر و سفارش شیخ صفی، توسط استاد شمس‌الدین نجار ساخته شد (ابن بزاز اردبیلی ۱۳۷۳: ۲۵۲). هم‌چنین بلر یادآور می‌شود که خواجه رشیدالدین، دختر خود را به عقد شمس‌الدین، یکی از سادات نظامی یزد، درآورد. شمس‌الدین نظامی بیش‌تر مدت عمر خود را در تبریز سپری کرد. پس از مرگ او در ۷۲۳ هجری قمری پیکرش در تابوتی از آبنوس و صندل به همراه سنگ مزاری مرمرین به یزد فرستاده شد (بلر ۱۳۸۷: ۷۹-۷۸).

در این سده، مراغه و تبریز از جمله مراکز مهم سیاسی و فرهنگی ایلخانی و آل‌جلائر در زمینه طراحی و ساخت صندوق‌های چوبی مقابر با فن و مهارت منبت و خاتم و معرق بودند. شناسایی اسامی دو هنرمند مراغه‌ای؛ استاد عمر بن استادعلی بن المراغی و استاد عثمان بن احمد المراغی (یوسفی و گلمغانی‌زاده اصل ۱۳۸۹: ۲۴۹، ۲۶۲) در صندوق‌های چوبی میراث‌جهانی اردبیل؛ آرامگاه محیی‌الدین محمد از جمله اسناد مهم مرکزیت و جایگاه هنری شهر مراغه در دوره ایلخانی است. تبریز هم با سه دوره متوالی مرکزیت سیاسی؛ سلسله‌های اتابکان سلجوقی و ایلخانی و آل‌جلائر کارگاه بزرگ صنعت ایران بود. یکی از شاهکارهای هنری میراث جهانی در شهر اردبیل، صندوق مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی است که بعد از طراحی و ساخت در تبریز بر روی مرقد قرار گرفته است (ابن‌بزاز اردبیلی ۱۳۷۳: ۱۰۲۴).

یادآور می‌شوند سلاطین جلایری گذشته از این‌که حامی هنرمندان و صنعتگران بودند، خود، اغلب از شعر و ادب، نقاشی و خوشنویسی سررشته داشتند، «در دوره آنان هنر نگارگری از اهمیت والایی برخوردار شد. فعالیت‌های هنری آنان در

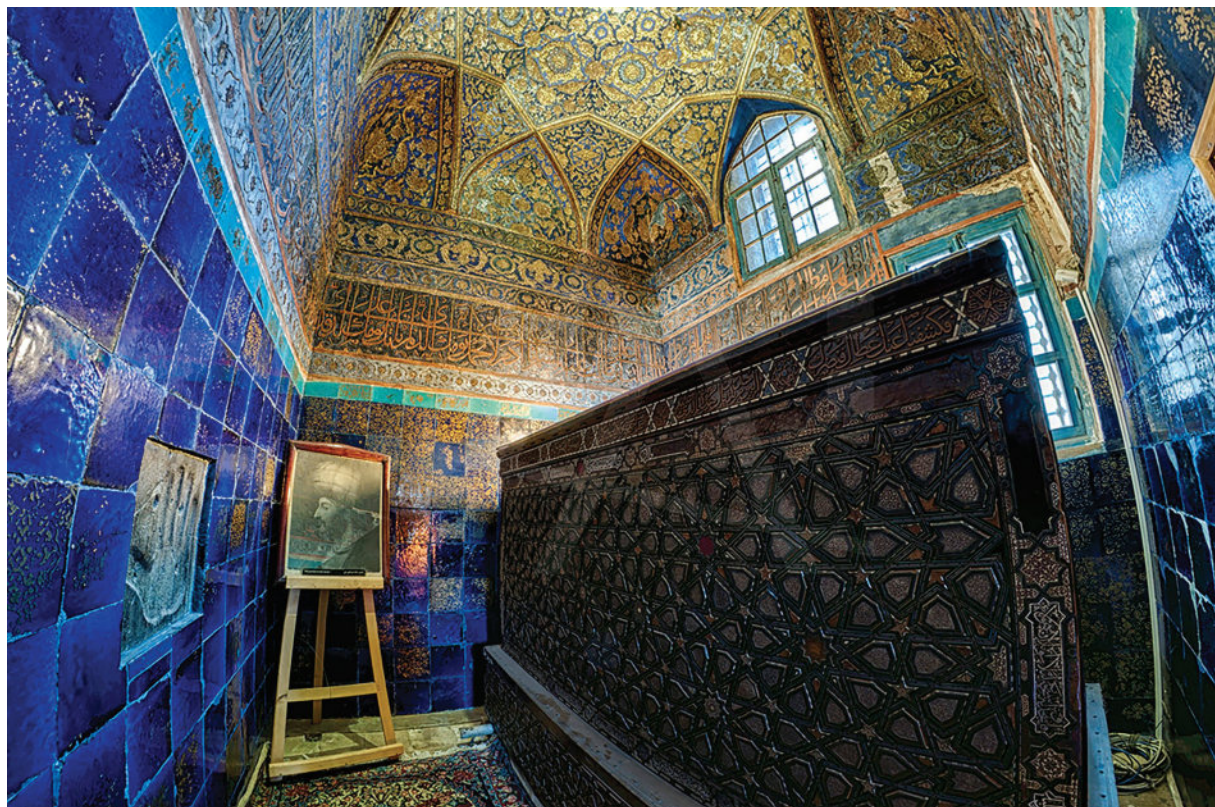
اعتمادالسلطنه مطلاً شده است» (قصابیان ۱۳۸۰). هم‌چنین صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی، به عنوان یکی دیگر از شاهکارهای هنری اسلامی در شهر اردبیل کم‌تر هنرهای ظریفه آن، به جز خاتم، در مباحث هنری ایران شناخته شده است (تصویر ۱).

به این ترتیب، صندوق‌های چوبی مقابر که در ابتدا ساده و بدون تزئین در اشکال ابتدایی محجرهای ساده، از میله‌های آهنین عمودی و مشبک و صندوق‌های چوبی روکش فلزی بر روی مرقد بزرگان دین و سیاست قرار می‌گرفت در سیر زمان با تزئینات پرکار همراه گشته، تبدیل به محفظه ضریح شدند. در مرحله پیشرفته مقابر با ضریح‌های فولادی قلمزنی شده دوره صفوی و نقره‌ای (قاجار)، و ضریح‌های مرصع و نقره نگین‌نشان، و یاقوت، زمرد، ترصیع و با فیروزه‌کوبی و عقیق‌کوبی، برجسته شد.

صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی

اسکلت صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی از چوب درخت بقم و بخش‌های دیگر از چوب درختانی چون فوفل، ملج، گردو، آبنوس، ساج، صندل و گلابی وحشی ساخته شده است. این اثر، متشکل از دو بخش پایه و بدنه است. بدنه به ارتفاع ۹۹ سانتی‌متر، طول ۲۰۳ سانتی‌متر و عرض ۸۵

تبریز و به‌ویژه در بغداد متمرکز بود و نمونه‌های برجسته‌ای از معماری آنان امروزه حفظ شده است» (کمبریج ۱۳۷۹: ۶/۱۹). البته نباید از جایگاه دو ناحیه مهم حاشیه جنوبی خزر یعنی گیلان و بیش‌تر مازندران در ارتقاء هنر چوب و ساخت صندوق‌های منبت‌کاری غافل شد؛ چرا که این نواحی از مراکز شاخص صنعت چوب در زمینه کثرت هنرهای چوب مخصوصاً «صندوق‌های منبت یادمان‌های آرامگاهی در فاصله سده‌های هشتم تا دهم هجری است» (مدهوشیان‌نژاد و همکاران ۱۳۹۸). مقارن با تشکیل حکومت شیعی ایران توسط شاه اسماعیل صفوی شاهد شکل‌گیری، احیاء و توسعه هنرهای گوناگون بومی و درخشش آن تحت عنوان مکتب هنری صفوی برپایه آموزه‌های شیعی هستیم. وفور نمونه‌های ضریح فلزی یا چوب این عصر در مراکز زیارتی شیعه چون مشهد، عتبات عراق، قم و اردبیل از رونق هنر ضریح‌سازی و صندوق مقابر و علاقه حاکمان صفوی به آرایه‌های این مراکز حکایت دارد. «از آغاز تاکنون ۵ ضریح بر روی مرقد مطهر مشهد نصب شده است. چهار ضریح قبلی به ترتیب متعلق به دوره صفویه، افشاریه، قاجاریه و پهلوی است» (قصابیان ۱۳۸۹: ۲۲). «به گفته اکثر مورخان ضریح مرقد مطهر امام در دوره شاه طهماسب اول، تاریخ ۹۵۷ هجری قمری، بر روی مزار نصب شد. ضریح مزبور در عهد شاه عباس اول به نوشته

تصویر ۱. صندوق مزار شاه اسماعیل (مرکز اسناد میراث فرهنگی استان اردبیل).

عدم وجود امکانات فنی، هیات نظارت اعزامی را منصرف کرده است» (صفری ۱۳۷۰: ۲/۲۳۸).

صندوق در دوره صفوی و تا پیش از سال ۱۳۱۴ خوشبیدی با روپوش‌های ابریشمی سرخ رنگ، زربفت و حریر، ابریشم و مخمل پوشیده شده بود اما بعد از جمع‌آوری و انتقال پارچه‌های گرانبها اثر، صندوق در محفظه شیشه قرار گرفت (همان ۲/۲۳۸؛ دلاواله ۱۳۴۸؛ Taver-nier 1672) در ۱۳۹۰ جهت گردش هوا و تهویه بهتر محفظه شیشه‌ای نیز حذف شد.

صندوق مزار که از دو بخش مکعبی بزرگ و کوچک مطابق تشکیل شده، دارای چهار قاب تزئینی در چهارسوی بدنه است. بخش فوقانی دارای دو حاشیه است، حاشیه فوقانی به عرض ۳۰ سانتی‌متر در بالاترین بخش صندوق که با خطوط خوشنویسی از جنس استخوان به کادریهای شش ضلعی منتظم و کشیده تقسیم شده و حاوی آیات قرآنی به خط ثلث است. حاشیه دوم با عرض کم‌تر در پایین حاشیه اول قرار دارد. این حاشیه با استخوان عاج به شکل اختر (شمسه ایرانی) منتظم و کشیده بسته شده است. در این شمشه فرم نیم‌چلیپا زیبایی خیره‌کننده‌ای به این بخش از تزئینات داده است.

ظرافت صنعت و ریزه‌کاری‌های هنری صندوق مزار بر خلاقیت هنرمند عارف و اوج کمال هنر عرفانی دوره صفوی است. فن و مهارت اثر و زیبایی هنری آن، از یک طرف بیننده را به سکوت دعوت می‌کند و از سویی او را با احساس زیباشناسانه به تمجید واد می‌دارد. چنان‌چه جهانگردان اروپایی دوره صفوی و قاجار نیز نتوانسته‌اند احساسات درونی خود را در برابر زیبایی صندوق کنترل کنند. هرچند گزارش این مسافران اطلاعات روشنی از جزییات هنری صندوق مزار؛ شیوه ساخت، هنرمند اثر، محل و تاریخ ساخت صندوق به دست نمی‌دهد، اما به عنوان اسناد موثق در بررسی این اثر هنری مهم هستند. به عبارتی، با آن‌که تصور نادرست برخی از این مسافران -که اکثراً از شخصیت‌های سیاسی هستند- درباره اثر مورد بحث منجر به نتیجه‌گیری غیرعلمی آنها و بسیاری از محققان معاصر درباره هویت هنری صندوق چوبی شاه اسماعیل شده است، اما بازنگری گزارش آنها ضروری به نظر می‌رسد.

اکثر سیاحان اروپایی در دوره صفوی، که از شخصیت‌های سیاسی و تجاری روزگار خود بودند، با مشاهده صندوق بیرون مقبره، تحت‌تأثیر پوشش‌های پارچه‌ای زربفت و ابریشم، به بیان زیبایی‌های آن پرداخته‌اند. پیترو دلاواله که در ۱۰۲۸ هجری قمری از اردبیل بازدید کرده، درباره آن می‌نویسد: «..... کمی پایین‌تر اجساد پادشاهان و بستگان خاندان سلطنتی

سانتی‌متر و پایه به ارتفاع ۴۱ سانتی‌متر، طول ۲۱۵ سانتی‌متر و عرض ۹۸ سانتی‌متر است. صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل بسان یا قوتی است که با جعبه جواهر آرامگاه شاه اسماعیل محافظت می‌شود. این شاهکار هنری با شماره اموال ۱۱۳ در سال ۱۳۹۶ با شماره ۷۲۷ در فهرست اموال تاریخی فرهنگی ایران به ثبت رسید. این اثر از جمله آثار نفیس هنری و شگفت‌انگیز صنعت چوب جهان اسلام در نیمه اول دوره صفوی در مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. پوپ، در بازدید ۱۳۱۶ از بقعه اردبیل، درباره اهمیت صندوق مزار شاه اسماعیل نوشته؛ دیگر تهیه چنین صندوقی مقدور نیست (صفری ۱۳۷۰: ۲/ ۲۳۸، ۲۷۰؛ صفوی: ۱۳۲۸). این اثر نتیجه زحمت و کار و ایمان ماهرترین استادان دوره صفوی است و از برجسته‌ترین شاهکارهای صنایع ظریفه ایران است (دیباج ۱۳۳۴: ۷۸). استاد صنایع خاتم هنرمند برجسته خاتم نیز، این اثر چوبی را از برجسته‌ترین شاهکارهای صنایع ظریفه دانسته است (صفوی ۱۳۲۸؛ صفری ۱۳۷۰: ۲/ ۲۳۸). به «ضریح شاه اسماعیل اول با شکل سنتی چهارگوش از نهایت شکوه خاص هنر حکایت دارد» (Hillenbrand, 1999: 236) این اثر با آن‌که از نظر تکنیک‌های عالی هنر چوب، مخصوصاً خاتم در دوره صفوی در زمره شاهکارهای صنعتی و نفایس هنری ایران به شمار می‌رود اما «فقدان پژوهش اساسی در زمینه تاریخ هنر در دوره شاه اسماعیل و این حقیقت که مردمان اردبیل، به عنوان نخستین مرکز قدرت و هنر صفویان را به جز در معماری آن به گونه‌ای توضیح‌ناپذیر از نظر دور داشته‌اند، مانعی دیگر است» (هیلن‌برند ۱۳۸۷: ۲۳۲). البته در دو سده گذشته مقبره شیخ صفی‌الدین در این شهر را بسیار پژوهیده‌اند و این روند تا امروز ادامه دارد. آن‌چه باقی مانده است تنها مشتمل بر معماری نیست بلکه فلزکاری (از جمله علم)، نقارگری چوب و حجاری سنگ و کاشی‌کاری که مجموعه تابناکی از نبوغ در هنرهای تزئینی اردبیل است را شامل می‌شود که بررسی دوباره آثار اولیه صفوی را ضروری می‌سازد (Hillenbrand, 1999: 235-237).

مقایسه حجم نسبتاً بزرگ صندوق با مساحت کوچک مقبره و اتاق تنگ، مخصوصاً در کوتاه و کم‌عرض آرامگاه هیچ تردیدی باقی نمی‌گذارد که بعد از آماده شدن صندوق، قطعات آن در داخل مقبره اتصال و نصب شده است. به نظر می‌رسد هدف حامیان هنر و سازندگان اثر غیر از این نبوده که با این کار از جابجایی صندوق در آینده ممانعت به عمل آید. برابر روایتی، «زمان انتقال اسناد و اشیاء مجموعه به تهران، تلاش بر این بوده تا صندوق گرانبها هم به مرکز برده شود لیکن با در نظر گرفتن آسیب‌های احتمالی موقع درآوردن اثر و نیز

شاه اسماعیل را هدیه‌ای از هند دانسته است (Hillenbrand 1998).

سرهنگ سرجان شیل انگلیسی نیز که در ۱۲۷۲ هجری قمری و دوره ناصرالدین شاه قاجار مدت چهار سال وزیر مختار انگلستان در تهران بود، در گزارش خود تحت‌تأثیر مطالب جیمز موریه و فریزر قرار گرفته است؛ «صندوق بزرگی به شکل تابوت از چوب صندل با تزیین ظریف عاج در آرامگاه شاه اسماعیل از جمله هدایای همایون پادشاه هند است» (Sheil 1978: 327). این تابوت را همایون از هندوستان فرستاده است. لاکهارت مورخ شهیر، صندوق مزار را برتر و مجلل‌تر از صندوق چوبی مقبره شیخ صفی و هدیه ظهیرالدین محمد همایون، به شاه طهماسب می‌داند. دکتر ویور نیز به تبعیت از لاکهارت و دیگر مسافران دوره قاجار، اثر موردنظر را با صندوق مزار شیخ صفی، از جمله هدایای ظهیرالدین همایون بابر، به شاه طهماسب و برای قدردانی از مساعدت‌های شاه ایران به خاطر پناه دادن به او تصور کرده است (ویور ۱۳۵۶: ۱۳۵؛ Morier 1818 ۲/۲۵۵-۲۵۴؛ پارسادوست ۱۳۸۸: ۴۹۸). هم‌چنین هلمز در ۱۲۶۱ هجری قمری، تیلمان در ۱۲۹۲ هجری قمری، کروزن در ۱۳۰۹ هجری قمری، دمرگان در ۱۳۰۳ هجری قمری و زاره در ۱۳۱۴ هجری قمری صندوق مزار شاه اسماعیل را از آثار ارزشمند مجموعه نوشته‌اند.

هنرهای صناعی صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی
هنرهای شاخص صندوق چوبی شهریار صفوی تحت‌الشعاع اجرای خلاقانه و ماهرانه خاتم‌بندی به شیوه گره‌چینی ناشناخته مانده است. هنرهایی چون نقارگری یا منبت‌کاری، فلزگری به ویژه نقره‌کاری، عاج‌آرایی و استخوان‌بری به شیوه معرق مشبک و مشبک‌کاری، فیروزه‌کوبی در استخوان و ترصیع و نشاندن نگین‌های فیروزه و عقیق در استخوان نشان از کمال هنر ایران در دوره صفوی است.

به طور کلی چهارسوی گستره صندوق با تناسب خاص به اشکال هندسی متناسب تقسیم و در مرکز اصلی اشکال ستاره‌ای ده پر و نیم ستاره اجرا شده است. ستاره‌ها نیز به نوبه خود با خاتم‌کاری خیلی ظریف قاب گرفته شده‌اند. نقش‌های تزیینی داخل ستاره‌ها مشتمل بر طرح‌های اسلیمی و گل‌های شاه عباسی است که به طرز حیرت‌انگیزی بریده و نصب شده‌اند. به عبارتی، سطح اثر با یک غلاف درهم بافته پیچ‌درپیچ از شکل‌های هندسی تمثیلی منبت‌کاری و با قطعات ریز مفتولی از جنس استخوان و عاج و تکنیک خاتم برجسته شده‌است، بندهای ریز و ظریف اسلیمی مشبک و کنده‌کاری مقعر و نیز کتیبه‌های چوبی و عاجی ثلث بیانگر

را در مقابری که به تابوت‌های بزرگ بی‌شباهت نیست دفن کرده‌اند و مقبره همه آنها پوشیده از پارچه‌های حریر زربفت و گرانبها است» (دلاواله ۱۳۴۸). تاورنیه فرانسوی، بدون اطلاع از صاحب مقبره تحت‌تأثیر زیبایی‌های آرامگاه نوشته؛ از گنبد شاه صفی [شیخ صفی] داخل اتاق کوچکی می‌شوند که در آن‌جا یکی از پادشاهان ایران مدفون است نام او را نتوانستم تحقیق نمایم، مقبره او نیز همانند مزار شیخ صفی با صندوق بزرگ مزین و روپوش زری پوشیده شده است. طاق گنبد از داخل به نقاشی‌های عربی از طلا و لاجورد و از خارج به کاشی‌های الوان زیبا مشابه مسجد تبریز تزیین شده است (Tavernier 1672). اولتاریوس در ۱۰۴۶ هجری قمری، تنها با گزارش کوتاه به معرفی ضریح شیخ صفی می‌پردازد؛ در سمت چپ شاه‌نشین مقبر شیخ صفی، رواق دیگری وجود داشت که شاه اسماعیل و چند نفر دیگر از خانواده صفوی را در آن به خاک سپرده بودند و این رواق تزیینات خاص و چشم‌گیر نداشت. اطاق تزیینات نفیسی داشت و قسمت عقب آن یک پله بالاتر از قسمت‌های دیگر بود، اتاق طلاکاری زیاد داشت. ضریح و شبکه‌ای اطراف مقبره شیخ صفی‌الدین تعبیه شده بود. سنگ مزار شیخ از یک نوع مرمر بسیار عالی بود. ارتفاع سنگ مزار از زمین در حدود سه پا، طول آن نه پا، عرض آن چهار پا بود، روی آن روپوش ابریشمی و سرخ رنگ انداخته بودند (Olearius 1669).

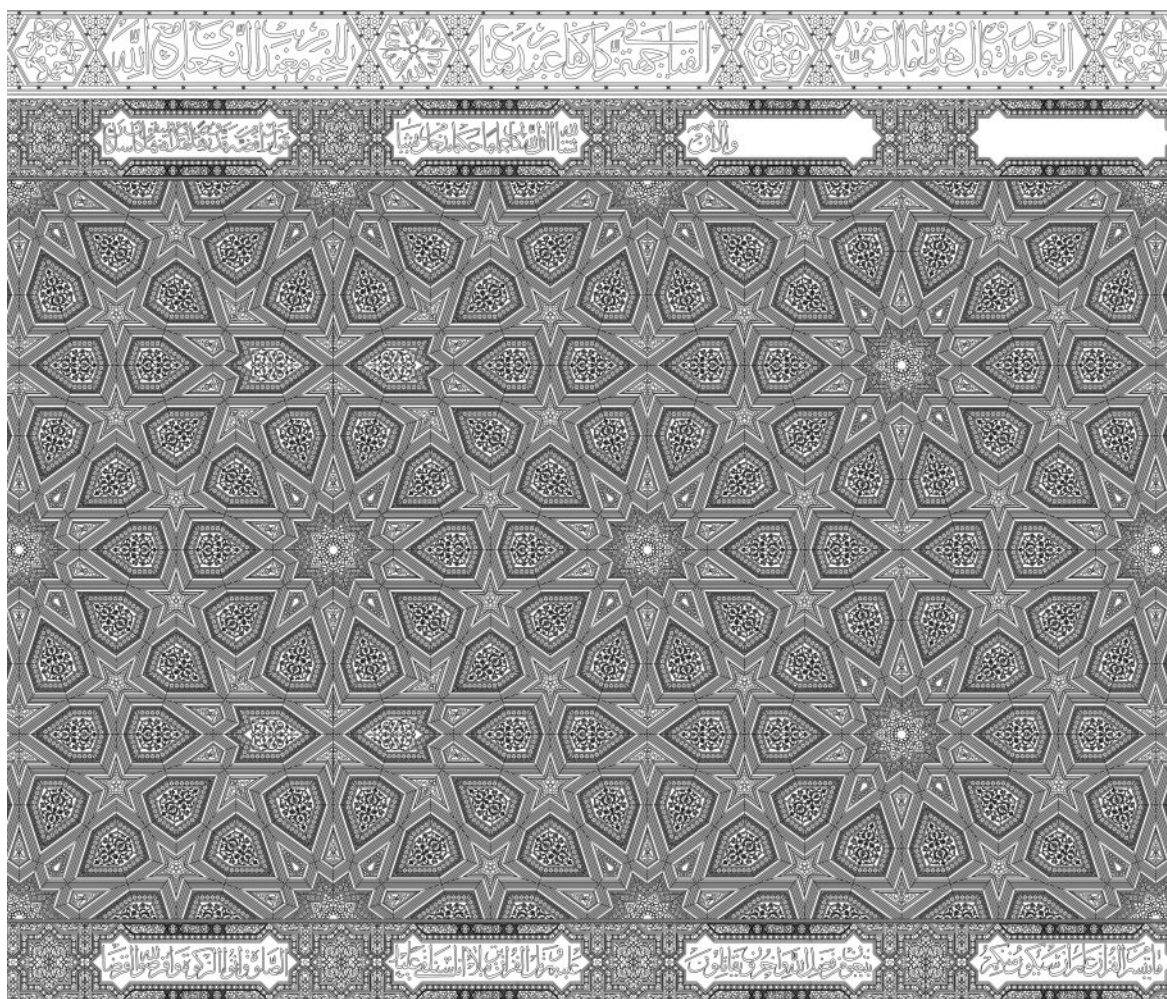
اطلاعات مسافران دوره قاجار نیز درباره صندوق مزار موردبحث بسیار اندک و ناقص است؛ مهم‌ترین این گزارش‌ها به جیمز موریه -که در ۱۲۳۳ هجری قمری از اردبیل بازدید کرد- تعلق دارد. وی در گزارش خود ضمن آن‌که صندوق چوبی مقبره شاه اسماعیل را ارزشمندترین اثر مجموعه دانسته، نخستین بار بدون ارائه هرگونه مدرکی، صندوق را هدیه همایون امپراطور مغولی هند دانسته است؛ صندوق در سمت چپ، در اتاق تاریک کوچکی قرار دارد که با سبکی بسیار زیبا از کارهای نفیس شبیه خاتم‌کاری پوشانده شده است. این تزیین متشکل از عاج، لاک لاک‌پشت و فیروزه است که با آیاتی از قرآن منبت‌کاری شده است، به گمان ما از بیشتر اشیاء خارق‌العاده که تاکنون در این محل دیده بودیم با ارزش‌تر بود. این پنجره نیز هدیه‌ای از طرف همایون بود (ویور ۱۳۵۶: ۷۷؛ ۲۵۵-۲۵۳ / 2 Morier: 1818). حدس نادرست جیمز موریه در خصوص انتساب صندوق مقبره شاه اسماعیل به هنر هند سبب شد دیگر مسافران اروپایی از جمله موریه، الکساندر در ۱۲۴۱ هجری قمری و جیمز فریزر یک سال بعد از موریه، در ۱۲۴۲ هجری قمری در بازدید از این مجموعه چنین نظریه نادرست را تکرار کنند. فریزر همانند موریه صندوق قبر

نظر سبک کار و تلفیق خطوط کنده کاری و مشبک بی ارتباط با تزیینات اسلیمی و گل‌های شاه عباسی با لوحه‌های طلایی دور گنبد آستانه مشهدالرضا (ع) نیست.

«آن گونه که از صنعت چوب شکوهمند تیموری، در درب‌های گور امیر و خانقاه و بقعه خواجه احمد یسوی (ف) ۵۶۱ هجری قمری) پیداست، نشان‌دهنده دستیابی به اوج فن کنده کاری نفیس، همانند ظرافت مليله کاری روی چوب است. در اردبیل نقارگران جهتی دیگر می‌پیمودند و از کاربرد آبنوس و عاج، روی اشیایی با اندازه بسیار کوچک‌تر، نظیر صندوق‌های خاتم کاری الهام می‌گرفتند. نوارهای درهم تابیده با نقوش هندسی که ساختار اصلی تزیین را شکل می‌دهد در حد عالی شناخته شده است، اما فاصله‌های بین آن‌ها را با آرایه‌ها تزیین و به گونه‌ای صرفه‌جویانه نقاط مهم را با منبت‌های سیاه و سفید پر کرده‌اند. نگین‌های ریز سبز رنگ (احتمالاً استخوان یا عاج ملون) شکوه فزاینده‌ای به آنها بخشیده است. مرزها با دسته‌های دیگری از منبت‌ها، که با آهنگی سرزنده و سرخوش کنار هم قرار گرفته، مشخص می‌شود» (Hillenbrand: 1999 236).

هنر اصیل ایرانی در دوره صفوی است. به عبارتی، بدنه چهار طرف صندوق و قسمت فوقانی آن گره چینی به شیوه لقطدار پرداخت شده و نقش‌ها و عناصر اسلیمی و ختایی با هندسه رمزگونه در جای جای صفحه اثر قرار گرفته است؛ طرح اختر (شمسه یا ستاره هشت پره) در میان صفحه که به هشت و طبل معروف است، از جمله نقش‌های پرمفهوم عرفانی صندوق مقبره شاه اسماعیل است (تصویر ۲).

کانون تزیینات با گره ده و هشت تمثیلی نمادین از مراحل عرفان و تصوف اسلامی است. لوحه‌های ترنجی و گستره صفحات این شاهکار هنری مزین به کلام الهی با خطوط چشم‌نواز ثلث منبت و مشبک روی عاج و چوب است. گل‌های شاه عباسی، اسلیمی‌ها و گل و بته‌های زیبا از جنس عاج (استخوانی) که با مفتول‌های نازک طلا و فیروزه‌های ریز بسته شده چشم‌گیر و بی‌نظیر است. به عبارتی تزیینات با زه‌های چوبی به اشکال منتظم تقسیم و در مرکز آنها شبکه‌هایی از ستاره‌های ده پره و نیم ستاره مشاهده می‌شود. ستاره‌ها نیز به نوبه خود با عاج و استخوان‌های مشبک معرق و منبت جلوه چشمگیری داشته و از

تصویر ۲. نمای شرقی صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل صفوی و لوحه‌های ترنجی آن (مرکز اسناد میراث فرهنگی).

جای مناسب خود نشانده شده‌اند. لوحه‌های ترنجی صندوق از حیث «طراحی و ترکیب‌بندی و آیه‌نگاری‌های قطاعی شده بر استخوان عاج با آرایه‌های گیاهی گل و برگ پیچان دوره صفوی در ترکیبی بی‌بدیل از شمس و کتیبه‌های کشیده به خط ثلث است» (هراتی ۱۳۸۸: ۵۶-۳۹). مضامین لوح‌های تزئینی چهارسوی بدنه صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل به دو دسته الف. تکنگاری از واژه‌ها و اسامی مقدس و ب. آیات الهی به شرح ذیل، دسته‌بندی می‌شود.

الف. تکنگاری‌ها بیش‌تر به طرز جووک‌کاری (تصویر ۳) یا منبت‌کاری در لوحه‌های منتظم یا ستاره شش‌گوش و لابه‌لای تزئینات خاتم یا در فاصله لوحه‌های ترنجی قرآنی در دو نوار تزئینی اجرا شده، حاوی عبارت؛ البقاءالله، و اسامی مقدس الله، محمد و علی است. هنرمند عارف این واژه‌ها را به طرز چرخشی دوار حول مرکزی به سمت داخل اجرا کرده است. به طوری که در وسط شش ضلعی نقش تزئینی ایجاد و انتهای کلمه به شکل شکسته درآمده است. از جمله اجرای کلمه علی در تزئینات بدنه‌های شمالی و جنوبی به طرز جووک‌کاری در شمس هشت و چهار به طرز چرخشی است. هنرمند در این‌جا با بهره‌گیری از ریاضی و هندسه توانسته با بیان رمزی چهار باغ، چهار چشمه روان آن را برای ما تجسم ببخشد. بعید نیست هدف هنرمند عارف، نمایش منازل و باغ‌های بهشت بود.

در مجموعه مذهبی اردبیل سه اثر هنری با تزئینات خاتم‌بندی شامل الف. صندوق مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی، ب. سومین صندوق سمت راست آرامگاه محیی‌الدین محمد معروف به حرمخانه، ج. صندوق مزار شاه اسماعیل صفوی وجود دارد که دو نمونه اول متعلق به میانه سده هشتم هجری قمری و سومی به دوره صفوی تعلق دارد. نمونه اخیر به خاطر حجم زیاد اجرای خلاقانه ریزنقش‌های ظریف از جمله شاهکارهای خاتم ایران و جهان اسلام است.

با آن‌که هیچ سند تاریخی دال بر تاثیر هنر هند در صندوق مزار مورد نظر و هدیه آن از طرف همایون امپراطور هند به مقبره بنیانگذار دولت صفوی نیست، و احتمال هدیه صندوق مزار از سوی مورخان هندی نیز رد شده است (رای ۱۳۸۳: ۹۷) بلکه نام هنرمند نقار منقور در بدنه جنوبی اثر و شیوه هنری و عناصر تزئینی صندوق نیز تعلق آن را به هنر ناب ایرانی در نیمه اول دوره صفوی به اثبات می‌رساند.

لوحه‌های ترنجی عاج‌بری به شیوه معرق و نقارگری عاج-استخوانی و چوب صندوق چوبی مزار

در تزئینات لوحه‌های ترنجی سطوح صندوق، قطعات عاج به طرز مشبک با ظرافت هنرمندانه‌ای آماده شده و بر روی پارچه سرخ رنگ مخملی ابریشم قرار گرفته است. قسمت‌هایی نیز با قطعات کوچک فیروزه یا نگین‌های استخوان رنگی در

تصویر ۳. واژه علی در بین دو لوحه ترنجی عاج استخوان نقاری و منبت‌کاری شده (نگارنده ۱۴۰۰).

تصویر ۴. لوحه‌های ترنجی سمت شرقی؛ منبت کاری به شیوه معرق و عاج‌بری به روش معرق (نگارنده ۱۴۰۰).

خوشنویسی بهره برده است. این طرح‌ها بی‌ارتباط با تاویلی از تصویر تمثیلی باغ‌های بهشت در هنر دوره صفوی نیست (تصویر ۴)

کتیبه‌های مورد بحث با اسلوب کنده‌کاری بر صفحه‌ای کوچک از عاج در همان اندازه و با همان طرح و خط، نوعی منبت‌کاری برجسته خط و نقش‌بندی برجسته را نشان می‌دهد. این لوحه‌ها از نظر هنری و اجرا بی‌بدیل بوده و چگونگی رشد هنرهای صناعی را در بخش مشبک و منبت‌های بی‌نظیر عاج‌آرایی را آشکار می‌کند. لوحه‌های ترنجی صندوق در چهارسوی بدنه شامل کتیبه‌های عاج‌بری و نقارگری است. حاشیه فوقانی دارای لوحه‌های ترنجی منبت‌کاری با چوب و حاشیه داخلی قاب صندوق با لوحه‌های ترنجی عاج‌بری برجسته شده است. لوحه‌های ترنجی عاج استخوانی صندوق در حاشیه چهارسوی صندوق در جهت عکس چرخش عقربه ساعت اجرا و نصب شده است.

لوحه‌های ترنجی منبت چوب به شیوه معرق حاشیه فوقانی قاب شمالی

در چهارسوی صفحات صندوق و بالاترین بخش آن ۱۶ لوحه ترنجی منبت‌کاری جلوه‌گر است که با آیات اول تا ۳۵ سوره مبارکه «ق» اختصاص یافته است. آیات از دو لوحه سمت

افزون بر کتیبه‌های اسماء جلاله الله، محمد و علی، در چهار پهلوی صندوق چهار حاشیه وجود دارد که دسته دوم منبت‌کاری و مشبک‌کاری بر روی چوب و استخوان عاجی است. لوحه‌های ترنجی با کتیبه‌های قرآنی به طرز مشبک‌کاری بریده یا نقاری شده، و با خاتم‌کاری خیلی ظریف و ریزنقش قاب‌بندی و با روش گره‌چینی و موج‌های تزئینی زیباتر شده است. به عبارتی، در چهار پهلوی نواری شکل داخلی دورادور قاب صندوق ۶۴ لوحه ترنجی از عاج استخوانی حاوی آیات قرآنی به خط ثلث تزئینی وجود دارد که با منبت‌کاری و مشبک‌کاری می‌درخشد. طرح مشترک آنها خطوط ثلث تزئینی درهم تابیده در لابلای اسلیمی دوار آن حالت چهل تکه‌دوزی را تداعی می‌کند.

در سه سوی شمالی و جنوبی و شرقی محل ۱۹ لوحه فاقد کتیبه و سه لوحه نیز آسیب دیده و ناقص است. یکی از این لوحه‌های ترنجی مقابل دیوار مزین به دست نمادین علی/عباس، است که فقط انتهای کتیبه باقی است. ۱۶ لوحه ترنجی منبت‌کاری بزرگ‌تر نیز از جنس چوب در حاشیه فوقانی صفحات با آیات قرآنی و خطوط ثلث تزئینی جلوه‌گر است. در این لوحه‌ها که آیات الهی با ثلث تزئینی خوشنویسی شده، از خطوط دوار و قوس‌دار و نیز عمودی و تزئینات اسلیمی و گل و بوته و ختایی‌ها جهت برجسته کردن خطوط

متن لوحه پنجم آیه ۲۶: إِلَٰهَا آخَرُ فَالْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ
السَّعِيدِ (۲۶)

متن لوحه ششم آیه ۲۷: قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْعَمْتُهُ وَإِدامه
در صفحه جنوبی صندوق [وَلَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (۲۷) .

لوحه‌های ترنجی منبت چوب به شیوه معرق حاشیه فوقانی قاب جنوبی

لوحه‌های منبت این سمت که از چپ به راست اجرا شده،
ادامه لوحه‌های حاشیه فوقانی قاب شرقی است. این لوحه‌ها
حاوی متن آیات ۱۵-۱۶ سوره مبارکه "ق" است:

متن لوحه اول: أَفَعَيَّبْنَا بِالْخُلُقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ (۱۵)
متن لوحه دوم: مِنْ خُلُقٍ جَدِيدٍ (۱۵) وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ
(۱۶)

متن لوحه سوم: وَنَعَلَمُ (۱۶) [ادامه این آیه در سمت
غربی صندوق خطوط مقدس آیه ۶ است]

لوحه‌های ترنجی منبت چوب به شیوه معرق حاشیه فوقانی قاب غربی

متن لوحه‌های نوار عریض حاشیه فوقانی که از چپ به راست
اجرا شده، ادامه کتیبه قاب جنوبی اثر با آیات ۶-۹ سوره
مبارکه "ق" است؛

متن لوحه ترنجی اول: بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ
فُرُوجٍ (۶)

متن لوحه دوم بخش اول آیه ۷: وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا
فِيهَا (۷)

شمالی، مقابل ورودی مزار از چپ به راست به سمت شرقی
و جنوبی و غربی کتیبه‌نگاری شده است. کتیبه این بخش از
صندوق در محل شروع با واژه «ولدنیا مزید»؛ کلمات انتهایی
آیه ۳۵ سوره "ق" به پایان می‌رسد:

متن لوحه اول: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ق وَ الْقُرْآنِ
الْمَجِيدِ (۱)

متن لوحه دوم: بَلْ عَجَبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ
الْكَافِرُونَ [هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ] (۲)

لوحه‌های ترنجی منبت چوب به شیوه معرق حاشیه فوقانی قاب شرقی

در حاشیه فوقانی سمت شرقی قاب ۶ لوحه نقارگری از آیات
۲۲ تا ۲۷ سوره مبارکه "ق" نصب شده که از گوشه سمت
چپ صندوق با لوحه‌های منتظم شش ضلعی حاوی کلمات منفرد
چرخشی الله محمد علی متمایز است؛ متن لوحه‌های این سمت
ادامه کتیبه‌های ترنجی حاشیه فوقانی قاب شمالی است که با
آیات ۲۲-۲۷ سوره مبارکه "ق" منبت‌کاری شده است (تصویر ۵).
متن لوحه اول بخشی از آیه ۲۲: فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ
فَبَصَرُكَ (۲۲)

متن لوحه دوم بخشی از آیه ۲۲ و ۲۳: وَالْيَوْمَ حَدِيدٌ
(۲۲) وَ قَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ (۲۳)

متن لوحه سوم آیه ۲۴ و بخشی از آیه ۲۵: أَلْقِيَا فِي
جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ (۲۴) مَتَاعِ

متن لوحه چهارم آیه ۲۵ و بخشی از آیه ۲۶: لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ
مُرِيْبٍ (۲۵) الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ

تصویر ۵. لوحه ترنجی منبت‌کاری به روش معرق (نگارنده ۱۳۹۰).

متن لوحه اول عاج مشبک کاری تحتانی (تصویر ۶):
وَأَذْكُرُ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا (۲۵) وَمِنَ اللَّيْلِ؛

متن لوحه وسطی دوم: فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا (۲۶)
إِنَّ هَؤُلَاءِ

متن لوحه سوم موجود نیست. احتمالاً این ایه را داشته:
[يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا] (۲۷)

لوحه‌های سمت راست

در این سمت از بالا به پایین سه لوحه عاجبری مشبک معرق از آیات ۵ تا ۸ سوره المزل قابل مشاهده است.

متن لوحه اول کنده شده و خالی از عاجبری است [انا سنلقى عليك قولاً ثقیلاً] (۵) إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ؛

متن لوحه دوم ادامه ایه ۶ و ۷: وَطَاءً وَأَقْوَمُ قِيلاً (۶) إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا؛

متن لوحه سوم آیات ۷ و ۸ (تصویر ۷): طَوِيلًا (۷) وَأَذْكُرُ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً (۸)

تصویر ۶. لوحه ترنجی مشبک کاری، عاجبری به روش معرق (نگارنده ۱۴۰۰).

لوحه‌های حاشیه پایین

در هفت لوحه حاشیه پایینی قاب شرقی صندوق آیات ۴ و ۵ و ۱۹ و ۲۰ المزل به قرار ذیل از چپ به راست به قرار ذیل مشبک کاری و عاجبری شده است:

متن لوحه اول: مَرَضَى وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ؛
متن لوحه دوم بخشی از ایه ۱۹: مَا تيسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ عَلِمَ أَن سَيَكُونُ مِنْكُمْ؛

متن لوحه چهارم آیات ۵-۴: عليه و رتل القرآن ترتیلاً. انا سنلقى عليك قولاً ثقیلاً؛

متن لوحه پنجم بخشی از ایه ۲۰: الصَّلَاةَ وَأَتُوا الزَّكَاةَ وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا؛

متن لوحه ششم ادامه ایه ۲۰: حَسَنًا وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ؛

متن لوحه سوم بخش دوم ایه ۷: رَوَّاسِي وَأُنْبِتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ (۷)

متن لوحه چهارم؛ ایه ۸ و دو کلمه از ایه ۹: تَبَصَّرَةٌ وَذِكْرَى لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ (۸) وَنَزَّلْنَا (۹)

متن لوحه پنجم: مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ (۹)
متن لوحه ششم: وَحَبَّ الْخَصِيدِ (۹) وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ [کتیبه در ضلع شمالی ادامه می‌یابد]

چنانچه گذشت صندوق مزار مورد بحث علاوه بر لوحه‌های منبت کاری به شیوه معرق از چوب در حاشیه فوقانی نواری سرتاسری تعداد ۶۴ لوحه عاجبری و مشبک کاری به شیوه معرق است که از جمله شاهکارهای بی‌بدیل تاریخ هنر ایران در دوره صفوی محسوب می‌شود.

لوحه‌های ترنجی عاجبری به شیوه معرق و منبت قاب خاتم‌بندی شرقی صندوق

در حاشیه فوقانی گستره قاب شرقی صندوق مزار ۷ لوحه تزئینی بازخوانی شد که متن آنها از چپ به راست با آیات الدهر ۱۹-۱۶ و ۳۱-۲۸ به شرح ذیل، مشبک کاری و نقاری شده است.

متن لوحه اول، که با شماره ۲۰۵۰۸ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود (تصویر ۱۰) حاوی ایه ۲۸ الدهر است: أَنْحُنْ خَلْقَانَهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ وَإِذَا شِئْنَا [بَدَلْنَا أَمْثَالَهُمْ تَبْدِيلًا].

متن لوحه دوم موجود نیست. احتمالاً ایه ۲۹ را داشت:
[إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا]

متن لوحه سوم: این لوحه آسیب دیده، فقط متن انتهایی ایه ۳۰ دو سه واژه ذیل را دارد: [...] وَمَا تَشَاءُونَ] إِلَّا أَنْ

متن لوحه چهارم آیات ۳۰ و ۳۱: يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (۳۰) يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ

متن لوحه پنجم آیات ۱۶ و ۱۷: قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ قَدَرُوهَا تَقْدِيرًا (۱۶) وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ

متن لوحه ششم خالی است. احتمالاً ایه ۱۷ و ۱۸ الدهر را داشت: [مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلًا (۱۷) عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا (۱۸)]

متن لوحه هفتم که تحت شماره ۲۰۵۱۲ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود (تصویر ۱۴) حاوی ایه ۱۹ الدهر است: أَوْ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مِنْثُورًا.

لوحه‌های سمت چپ

متن این لوحه‌ها که با تکنیک عاجبری مشبک یا منبت اجرا شده، از پایین به بالا حاوی آیات ۲۵ تا ۲۷ سوره مبارکه الدهر است: سه لوحه ترنجی بازخوانی شده از پایین به بالا حاوی آیات ۲۵ تا ۲۷ الدهر است.

تصویر ۸. لوحه ترنجی نقاری عاج استخوان؛ منبت‌کاری عاج‌استخوان (نگارنده ۱۴۰۰).

تصویر ۷. لوحه ترنجی مشبک‌کاری؛ عاج‌بری به روش معرق (نگارنده ۱۴۰۰).

لوحه‌های سمت چپ

با آن‌که این لوحه‌ها براساس آیات قرآن از پایین به بالا نگارش و نصب شده است اما متون این لوحه‌ها از بالا به پایین حاوی آیات ۷-۵ الدهر است.

متن لوحه سوم از پایین: إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا (۵)

متن لوحه میانی: عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (۶) يُوفُونَ (۷)

متن لوحه اول از بالا: يُوفُونَ بِالْإِذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا (۷)

لوحه‌های سمت چپ

متن لوحه‌های ثلث تزیینی سمت چپ که از پایین به بالا نگارش و نصب شده، حاوی آیات ۱۰-۹ سوره مبارکه المزل است:

متن لوحه اول پایینی: رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَا (۹)

متن لوح دوم: وَ قَاتِلْهُمْ وَكَيْلًا (۹) وَاضْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ (۱۰)

متن لوح سوم: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ (۱-۲)

لوحه‌های حاشیه پایین

لوحه‌های عاج‌بری و مشبک‌کاری این سمت صندوق از چپ به راست حاوی آیات ۱۴-۱۱ سوره مبارکه المزل است:

متن لوح اول چپ: التَّعْمَةُ وَمَهْلُهُمْ قَلِيلًا (۱۱) إِنَّ لَدَيْنَا (۱۲) متن لوح دوم میانی: أَنْكَلًا وَجَحِيمًا (۱۲) وَ طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ (۱۳)

متن لوح سوم راست: أُولَى التَّعْمَةِ وَمَهْلُهُمْ قَلِيلًا (۱۱) يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ (۱۴)

متن لوحه هفتم ادامه آیه ۲۰: تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا [وَأَسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ]

لوحه‌های ترنجی عاج‌بری به شیوه معرق و منبت استخوان حاشیه قاب غربی خاتم‌بندی

در بالاترین حاشیه قاب این سمت همانند صفحه مقابل آن ۷ لوحه ترنجی شناسایی شد که متن آیات سوره مبارکه الدهر/ الانسان در آنها عاج‌بری و مشبک‌کاری یا منبت‌کاری شده است.

متن لوحه اول: وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا (۸)

متن لوحه دوم: إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا (۹)

متن لوحه سوم متن آیه ۱۰ و بخش اول ۱۱: إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبَّنَا يَوْمًا غَاسِقًا قَمَطِيرًا (۱۰) فَوَقَّاهُمُ اللَّهُ شَرَّ ذَلِكَ (۱۱)

متن لوحه چهارم بخش دوم آیه ۱۱ و قسمت دوم آیه ۱۲: الْيَوْمَ وَلَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا (۱۱) وَجَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا (۱۲)

متن لوحه پنجم خالی از کتیبه است. احتمالاً حاوی بخش انتهایی آیه ۱۲ و مطلع آیه ۱۳ بوده: جَنَّةٌ وَحَرِيرًا (۱۲) مُتَكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا (۱۳)

متن لوحه ششم بخش دوم آیه ۱۳ و ۱۴: وَلَا زَمَهْرِيرًا (۱۳) وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ قُطُوفُهَا (۱۴)

متن لوحه هفتم (تصویر ۸): تَذَلِيلًا (۱۴) وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِأَنِيَّةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا (۱۵)

لوحه‌های سمت راست

سه لوحه سمت راست قاب غربی بازشناسی شده این بخش که از بالا به پایین، متن از پایین به بالا اجرا شده، آیات سوره الدهر به شرح ذیل است:

لوحه‌های اول و دوم: فاقد کتیبه‌نگاری و لوحه است. متن لوحه سوم بخشی از آیه ۲۰ الدهر: وَنُصِفُهُ وَثُلُثُهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَاللَّهُ يُقَدِّرُ

لوحة‌های حاشیه پایین

متن لوحه‌های ثلث تزئینی به شیوه معرق عاج‌بری و مشبک‌کاری این حاشیه منتخب از آیات ۱۹-۱۵ سوره مبارکه المزمّل است.

متن لوحه اول: فاقد کتیبه است.

متن لوحه دوم: ۱۵: إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا ... (۱۵)

متن لوحه سوم: أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا (۱۵) فَعَصَىٰ فِرْعَوْنُ (۱۶)

متن لوحه چهارم: خالی از لوحه [الرَّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا (۱۶) فَكَيِّفَ تَتَّقُونَ (۱۷)]

متن لوحه پنجم: خالی از لوحه [إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا (۱۷)]

متن لوحه ششم: السَّمَاءُ مُنْفِطِرٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا (۱۸) إِنَّ هَذِهِ (۱۹)

متن لوحه هفتم: خالی از لوحه [اتَذَكَّرَ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا (۱۹)]

لوحة‌های ترنجی عاج‌بری به شیوه معرق و مثبت استخوان قاب خاتم‌بندی شمالی

در حاشیه فوقانی این سمت، محل سه لوحه ترنجی از جنس استخوان عاج قابل مشاهده است که فقط کتیبه لوحه میانی باقی و لوحه‌های طرفین از بین رفته است. لوحه میانی از چپ صندوق به راست با آیات ۲-۱ سوره مبارکه الدهر به شیوه معرق، مشبک‌کاری شده است:

متن لوحه اول: خالی از کتیبه [بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَهْلُ أَتَىٰ عَلَى الْإِنْسَانِ]

متن لوحه دوم الانسان/۱: حِينَ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا (۱)

متن لوحه سوم: خالی از کتیبه [إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ (۲)]

لوحة‌های سمت راست

سه لوحه در این سمت، از بالا به پایین به شیوه معرق عاج‌بری و مشبک‌کاری و مثبت‌کاری با آیه ۴-۲ سوره مبارکه الدهر برجسته شده است.

متن لوحه اول: خالی از کتیبه [فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا (۲) إِنَّا هَدَيْنَاهُ]

متن لوحه دوم در محل موجود نیست: [السَّبِيلَ إِنَّمَا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (۳)]. این لوحه با شماره اموال ۲۰۵۰۹ در گنجینه موزه ملی ایران نگهداری می‌شود (تصویر ۱۱).

متن لوحه سوم: إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَ سَعِيرًا (۴).

لوحة‌های ترنجی عاج‌بری به شیوه معرق و مثبت استخوان قاب حاشیه قاب جنوبی خاتم‌بندی

لوحه‌های عاج‌بری و مشبک‌کاری حاشیه این قاب که آیه ۲۰ المزمّل شامل می‌شود که به طرز وارونه و برعکس نصب شده است. متن لوح اول: بخشی از آیه ۲۰ المزمّل: وَنُصْفَهُ وَثُلُثُهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ (تصویر ۹)

متن لوحه دوم: موجود نیست. احتمالاً ادامه آیه لوحه اول را داشت: [وَاللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ عَلِمَ أَنْ لَنْ إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ]

متن لوحه سوم: لَنْ تُخْصَوْهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ

لوحة‌های سمت راست

لوحه‌های سه‌گانه این سمت در محل موجود نیست.

لوحة‌های حاشیه تحتانی

از سه لوحه تحتانی تنها لوحه میانی که وارونه اجرا شده قابل مشاهده است. متن لوحه اخیر آیات ۲۱-۲۰ الدهر را شامل می‌شود.

تصویر ۹. لوحه ترنجی مشبک‌کاری؛ عاج‌بری به روش معرق (نگارنده ۱۳۹۰).

تصویر ۱۰. لوحه ترنجی؛ عاج‌بری و نقاری ش ۲۰۵۰۸ در موزه ملی ایران (موزه ملی ایران).

تصویر ۱۱. لوحه ترنجی؛ عاج‌بری و نقاری و منبت‌کاری شماره ۲۰۵۰۹ در موزه ملی ایران (موزه ملی ایران).

در صورت‌جلسه شماره هفتم هیئت نظارت اعزامی از طرف دولت در مهر ۱۳۱۳ خورشیدی تحت سرپرستی آندره گذار در ردیف ۲۳۹ به درج چهار عدد از لوحه‌های سالم صندوق مزار با عبارت چهار عدد کتیبه از عاج منبت و محکوک از صندوق شاه اسماعیل افتاده، و دو لوحه آسیب دیده به شرح ذیل اشاره می‌شود؛ [۱] کتیبه دیگر که بالای آن شکسته است ایا شاکراً و اما کفوراً ایضاً کتیبه پایین آن شکسته است انا نحن نزلنا علیک القرویک. و [۲] تکه کتیبه دیگر و چند تکه کوچک ریخته و پاره شده و یک شکل ستاره خاتم‌کاری همه عاج و منبت و خیلی عالی هستند (تصویرهای ۱۰ تا ۱۴).

در این لوحه‌ها آیات قرآنی در اندازه‌های کوچک ۴. ۴ در ۲۰. ۳ سانتی‌متری با چنان ظرافتی در میان اسلیمی‌های پیچان موئین بریده شده‌اند که نفس آدمی را در سینه حبس می‌کند که مبدا هرم نفس آن پیش‌های موئین را از هم بگسلد. یکی از این چهار لوحه [۳/الدهر] با اسلوب نقاری بر صفحه‌ای کوچک از عاج در همان اندازه، با نگارینه اسلیمی و خط منبت‌کاری برجسته نقش‌بندی شده است. بخشی از اثر شکسته و ناقص است، اما از نظر کارهای هنری و سختی اجرایی آثار، بی‌بدیل است. در مجموع می‌تواند چگونگی رشد هنرهای صناعی را در بخش معرق و مشبک و کنده‌کاری‌های بی‌نظیر عاج‌آرایی را آشکار کند (هراتی ۱۳۸۸: ۵۶-۳۹).

اما در مضامین لوحه‌های ترنجی موجود در موزه ملی کتیبه‌های قرآنی به قرار ذیل نقاری یا مشبک‌بری شده است؛

متن لوحه اول: تخریب شده؛ لَوْ إِذَا رَأَيْتَ ثُمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا (۲۰) عَلَیْهِمْ (۲۱)

متن لوحه دوم: ثَبَابٌ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ (۲۱)
متن لوحه سوم: تخریب شده؛ [مِنْ فَضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا] (۲۱)

لوحه‌های سمت چپ

لوحه‌های حاشیه سمت چپ قاب جنوبی که حاوی آیات منتخب ۲۲ و ۲۴ سوره الدهر از پایین به بالا اجرا شده به قرار ذیل است: متن لوح اول؛ ان لکم جزا و کان سعیکم مشکورا (۲۲). این لوح به شماره ۲۰۵۱۱ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود (تصویر ۱۳).

متن لوح دوم موجود نیست.
متن لوح سوم فوقانی: فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطْعَمِ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا (۲۴)

لوحه‌های ترنجی صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل در موزه ملی ایران

از جمله لوحه‌های متعلق به مزار دوره شاه اسماعیل صفوی در گنجینه موزه ملی ایران، چهار لوحه ترنجی معرق مشبک، عاج‌بری مشبک‌کاری به شماره‌های ۲۰۵۰۸ و ۲۰۵۱۰ و ۲۰۵۱۱ و ۲۰۵۱۲ و یک لوحه منبت چوب به شماره ۲۰۵۰۹ است که در ۱۳۱۴ همراه سایر اشیاء و اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین ازدبیلی به مدرسه دارالفنون تهران انتقال یافته، هم‌اکنون در موزه ملی نگهداری می‌شود.

قطعه لوحه ترنجی از جنس استخوان عاج به سبک نقارگری و منبت کاری به شماره ۷۱۰۵۸۰ به طول ۲۳.۸ اینچ ۶/ سانتی متری وجود دارد که مشابه لوحه های صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل وجود دارد که در برجسب لوحه، اطلاعات پایگاه داده های موزه اثر با عبارت عاج عربی از سده چهارده میلادی و مصری ذکر شده بود (تصویرهای ۱۶ و ۱۵). اما در اطلاعات معرفی اثر، از جمله آثار متعلق به صندوق مزار شاه اسماعیل صفوی قلمداد شده است.

متن لوحه حاوی مضمون انتهایی آیه ۱۲ و ۱۳ سوره الدهر است: [وَجَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا] جَنَّةً وَ حَرِيرًا (۱۲) مُتَكَبِّرِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَ أَوْ لَا زَمْهَرِيرًا] با تکیه بر متن آیات لوحه ها محل این لوحه ترنجی در صندوق چوبی مزار، در حاشیه فوقانی قاب خاتم بندی غربی لوحه پنجم تعیین می شود.

نکته حائز اهمیت درباره مضامین قرانی لوحه های صندوق مزار شاه اسماعیل استفاده از آیاتی است که در کنار رویکرد تفسیر شیعی آیات منتخب به باز نشر اصول دین تاکید می کند. اکثر مورخان، محدثان و مفسران شیعه و اهل سنت معتقدند که تعدادی از آیات سوره الانسان از جمله: آیه: "وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ..."، در شأن عترت رسول (ص)، یعنی امام علی، فاطمه، حسن و حسین (ع) و بخشش سه افطاری به نیازمندان؛ مستمند و یتیم و اسیر بی بضاعت در سخت ترین شرایط، نازل شده است.

ابن عباس در این باره آورده: حسنین (ع) به شدت مریض شدند، به گونه ای که همه اصحاب پیامبر از آنان عیادت کردند و در میان آنها ابوبکر و عمر نیز بودند، گفتند: ای ابوالحسن اگر برای خدا نذر می کردی (بهتر بود) علی گفت: نذر می کنم که اگر خداوند دو نوه پیامبرش را شفا دهد، سه روز روزه بگیرم، فاطمه آن را شنید و گفت، برای خدا در گردن من همان باشد که تو گفتی، حسن و حسین نیز آن را شنیدند و گفتند: ای پدر برای خدا در گردن ما همان باشد که تو گفتی. خدا آنها را شفا داد، و آنان برای ادای نذرشان سه روزه گرفتند. روز اول هنگام افطار مقدار نانی را که برای افطاری تهیه کرده بودند، به فقری که در خانه را زد و تقاضای غذا کرد، دادند، روز دوم به یتیم و روز سوم به اسیر و به این ترتیب سه روز را فقط با آب روزه گرفتند که این آیات نازل شد (طبرسی ۱۳۶۰: ۱۴۸-۱۴۷؛ جعفری ۱۳۸۱: ۳۶۴).

آیات منتخب سوره های مبارکه ق، المزمل، الدهر و الواقعة در لوحه های ترنجی صندوق مزار به اصول دین؛ توحید و معاد و نبوت و در رابطه با نفخه صور و مقدمات قیامت و نابودی دنیا و هلاکت ساکنین آن اختصاص دارد. مضمون آیات مورد

لوحه عاجبری شماره ۱ که به شماره ۲۰۵۰۸ در موزه ملی ایران نگهداری می شود (تصویر ۱۰)، حاوی آیه ۲۸ الانسان است: نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ وَإِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَا أَمْتَالَهُمْ تَبْدِيلًا. این اثر به متن لوحه اول بخش فوقانی قاب شرقی صندوق تعلق دارد.

لوحه عاجبری شماره ۲ که به شماره ۲۰۵۰۹ در موزه ملی ایران نگهداری می شود (تصویر ۱۱)، حاوی آیه ۴ سوره الانسان است. این متن لوحه ترنجی دوم سمت راست پهلوی شمالی صندوق است. بخش ابتدایی و انتهایی کتیبه آسیب دیده و ناقص است: إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (الانسان/۳) إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَ أَغْلَالًا وَ سَعِيرًا. کلمات انا هدیناه السبیل شکسته و ناقص است. باور بر این است که محل کتیبه در صندوق مزار لوحه دوم سمت راست قاب خاتم بندی شمالی باشد.

لوحه عاجبری شماره ۳؛ المزمل/۲؛ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ (۱) قم اللیل. این لوحه با شماره اموال ۲۰۵۱۰ در موزه ملی ایران محفوظ است (تصویر ۱۲). این اثر با استناد به صورت جلسه هیات اعزامی دولت در ۱۳۱۳ چند تکه کوچک ریخته و پاره شده و یک شکل ستاره خاتم بندی همه عاج و منبت نوشته شده است. محل اصلی این لوحه در حاشیه سمت چپ قاب خاتم پهلوی غربی قرار داشته است.

لوحه منبت کاری عاجبری شماره ۴ که با شماره ۲۰۵۱۱ در موزه ملی ایران محفوظ است (تصویر ۱۳)، حاوی آیه ۲۲ الانسان است؛ [إِنَّ هَذَا] كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا. محل این لوحه که لوح اول است در حاشیه سمت چپ قاب جنوبی صندوق قرار داشته است.

لوحه عاجبری شماره ۵ حاوی عاجبری آیه ۱۹ الدهر است؛ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ. این لوحه با شماره اموال ۲۰۵۱۲ در موزه ملی ایران نگهداری می شود (تصویر ۱۴). این اثر به محل خالی لوح هفتم حاشیه فوقانی قاب شرقی صندوق تعلق دارد.

ظرافت و نفاست این آثار سبب شده که ده ها بار به همراه دیگر شاهکارهای هنری ایران در نمایشگاه های جهانی به نمایش گذاشته شوند. از جمله این نمایشگاه ها می توان به همایش بهار ایرانی - که از سوی کتابخانه ملی فرانسه در موزه لوور پاریس در ۲۰۰۷ برگزار شد- و نمایشگاه های دیگری چون بوزیل اشاره کرد.

لوحه ترنجی موزه هنری والترز

در طبقه سوم موزه هنری والترز ایالت بالتیمور آمریکا یک

تصویر ۱۲. لوحه ترنجی مشبک‌کاری؛ عاج‌بری شماره ۲۰۵۱۰ (موزه ملی ایران).

تصویر ۱۳. لوحه ترنجی مشبک‌کاری؛ عاج‌بری شماره ۲۰۵۱۱ (موزه ملی ایران).

تصویر ۱۴. لوحه ترنجی مشبک‌کاری؛ عاج‌بری شماره ۲۰۵۱۲ (موزه ملی ایران).

تصویر ۱۵. لوحه ترنجی منبت‌کاری عاج استخوان موزه هنری والترز بالتیمور (<https://thewalters.org>).

تصویر ۱۶. پشت لوحه با برچسب عاج مصری متعلق به سده هشت هجری (<https://thewalters.org>).

از جنس عاج-استخوان با آیات منتخب از سوره‌های المزمّل، الانسان، "ق" و "واقعه" تزیین شده است. از این تعداد یکی از لوحه‌ها پیش از جنگ جهانی دوم به موزه هنری والترز در ایالت بالتیمور آمریکا راه یافته، و ۵ لوحه نیز در ۱۳۱۴ پس از انتقال به دارالفنون، هم‌اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود.

مضامین قرآنی منتخب آیات مورد بررسی با تفسیر شیعی به رویکرد حاکمیت در تداوم هنرهای برپایه اصول دین و عزم راسخ حاکمان عصر؛ شاه طهماسب و شاه عباس اول در فراگیری آموزه‌های شیعی و مکارم اخلاقی در صنایع این دوره به ویژه یادگارهای مذهبی است.

سپاسگزاری

از دکتر جبرئیل نوکنده رییس کل موزه ملی ایران برای حمایت‌ها و مساعدت‌هایشان سپاسگزاریم. همچنین از آقای رضا خان‌بابایی در روابط عمومی اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل به خاطر زحماتشان در ارائه تصاویر سپاسگزاریم.

منابع

ابن‌باز اردبیلی، توکلی ابن اسماعیل ابن حاج الاردبیلی ۱۳۷۳ صفوة/الصفاء، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز: ناشر: مصحح.

ابن‌بطوطه، محمدبن عبدالله ۱۳۵۹ سفرنامه ابن‌بطوطه، ۲ جلد، چ دوم، ترجمه محمدعلی موحد [تهران]: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

اصفهان (عمادزاده)، عمادالدین حسین ۱۳۲۷ تاریخ جغرافیایی کربلای معلی و اماکن متبرکه و عتبات عالیات، بی‌جا، کتابخانه خرد.

بلر، شیلا ۱۳۸۷ معماری ایلخانی در نطنز مجموعه مزار شیخ عبدالصمد، ترجمه ولی‌الله کاووسی، تهران، فرهنگستان هنر.

بیانی، شیرین ۱۳۸۲ تاریخ آل‌جلایر، چ دوم، تهران: دانشگاه تهران.

تاجبخش، احمد ۱۳۸۲ تاریخ تمدن و فرهنگ ایران: دوره قاجاریه، شیراز: نوید.

تجویدی، علی‌اکبر ۱۳۷۵ نگاهی به هنر نقاشی ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

جعفری، یعقوب ۱۳۸۱ سیمای امام علی علیه‌السلام در قرآن، قم: اسوه، چاپ اول.

استفاده سوره الدهر به‌خصوص آیه ۱۴ بی‌ارتباط با آخرت، اهل بیت پیامبر(ص) و مخصوصاً اوصاف بهشت نیست. الدهر یادآور خلقت و آفرینش انسان از نطفه بی‌ارزش و نهایتاً میرایی اوست. و یادآور عذاب، قیامت، معاد، بهشت و نعمت‌های بهشتی؛ شراب طهوری و حوریان و اعطای ما راه را به انسان دادیم خواه شاکر و پذیرا باشد، یا کفران کننده ناپذیرا. مساله هدایت و آزادی اراده و اختیار که لازم ملزوم یکدیگر و مکمل یکدیگرند.

هم‌چنین در آیات المزمّل با تعبیرات پرمحتوای، رساترین سخن را درباره عبادت شبانه و نیایش سحرگاهان، و راز و نیاز با محبوب، در ساعاتی که اسباب فراغت خاطر از هر زمان فراهم‌تر است، و نیز تاثیر آن در تهذیب نفس، و پرورش روح و جان انسانی، بیان کرده است، و نشان می‌دهد که روح آدمی در آن ساعات آمادگی خاصی برای نیایش و مناجات و ذکر و فکر دارد (طباطبایی ۱۴۱۷ ق: ۲۵/۱۷۵).

نتیجه‌گیری

بررسی و بازنگری آثار هنری از جمله مولفه‌های مهم برای مطالعه تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره‌های مختلف است. ایران اسلامی نیز در دوره صفوی شاهد دگرگونی‌های اساسی در روند تاریخ سیاسی و فرهنگی بوده که بخشی از این تحولات در آثار هنری قابل‌بازنمایی و بررسی است. یکی از این آثار هنری برجسته صندوق چوبی مزار بنیانگذار سلسله صفوی در میراث جهانی مجموعه مذهبی شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. چنان‌چه در تحقیقات پیشین هنرهای ظریفه صندوق چوبی مزار شاه اسماعیل مخصوصاً خطوط خوشنویسی و اهمیت والای مضامین قرآنی تحت تاثیر خاتم‌بندی ناشناخته مانده است.

در بررسی نزدیک اثر در چهارگوشه صندوق، ۸۰ لوحه ترنجی قرآنی شناسایی شد که تعداد ۱۶ لوحه بخش‌های فوقانی چهارگوش از جنس چوب نقاری شده و تعداد ۶۴ لوحه ترنجی از جنس عاج-استخوان و چوب در چهارگوش حاشیه قاب چهار سمت صندوق وجود دارد. ۱۶ لوحه چهارگوشه اثر موجود بوده اما ۱۹ لوحه حاشیه‌های چهارسوی قاب خاتم‌بندی در محل‌شان موجود ندارند. از تعداد ۴۵ لوحه اخیر، تعداد ۳۹ لوحه روی صندوق مزین به آیات سوره‌های "الدهر" و "المزمّل" و "ق" به دو شیوه؛ الف. معرق عاج‌بری و مشبک‌کاری ب: منبت‌کاری یا به شیوه معرق منبت‌کاری اجرا شده است. در بالاترین حاشیه چهارسوی دوال صندوق تعداد ۱۶ لوحه منبت از جنس چوب به خط ثلث تزیینی مشاهده می‌شود که مضمونی از آیات سوره "ق" در بردارد. الواح نوار حاشیه دوم داخلی پیرامون قاب‌های خاتم‌بندی چهار طرف اثر

- خیرالهی، مؤگان
۱۳۸۸ صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی، کارشناسی ارشد، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی، دانشکده هنرهای اسلامی.
- دل‌واله، پیترو
۱۳۴۸ سفرنامه دل‌واله، شعاع‌الدین شفاء، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دهخدا، علی‌اکبر
۱۳۷۷ لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۰، زیرنظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی و سید مرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دیباچ، اسماعیل
۱۳۳۴ راهنمای آثار تاریخی آذربایجان شرقی، تبریز، چاپخانه شفق.
- رای، سوکومار
۱۳۸۳ همایون در ایران، ترجمه کیوان فروزنده شهرکی، تهران، انتشارات آرون.
- ریاحی دهنوی، بتول
۱۳۸۳ "صندوق و ضریح در گذر زمان"، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران‌شناسی (۳۰ - ۲۷ خرداد ۱۳۸۱)، جلد دوم، مردم‌شناسی و فرهنگ عامه، تهران، بنیاد ایران شناسی، ۷۶-۴۷.
- رئیس‌زاده، سارا
۱۳۹۰ "ارزش‌های نمادین در نقوش هندسی مجموعه شیخ صفی"، فصلنامه علمی، پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه، ش ۹، صص. ۷۳-۸۴.
- رویمر، ه. ر.
۱۳۷۹ "آل‌جلایر، آل مظفر و سربداران"، تاریخ ایران: دوره تیموریان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، ج ۶، تهران، جامی، صص. ۱۱-۲۶.
- شکرپور، شهریار و ولی جوادی آذر و امید شیخ بگلو و زینب مرادیان قوجه بگلو
۱۳۹۷ "بررسی تحلیلی ساختارشناسانه جووک‌کاری صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی"، دو فصلنامه هنرهای صناعی اسلامی، سال سوم، ش ۱، پاییز و زمستان، صص. ۱۱۳-۱۲۵.
- صدرالمآلهین لاهیجانی، محمدبن محمدعلی
۱۳۸۶ تاریخ و جغرافیای مشهد، تحقیق و تصحیح محمدرضا قصابیان، مشهد، انصار، چاپ دوم، ص. ۱۷۶.
- صفوی، بابا
۱۳۷۱ اردبیل در گذرگاه تاریخ، ج. ۲، اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ دوم.
- صفوی، جمال‌الدین
۱۳۲۸ "گوشه‌ای از تاریخ ایران"، نشریه فرهنگ اردبیل، ش. ۱.
- صلاحی، مریم و عباس غفاری
۱۳۹۷ "مطالعه تطبیقی تزیینات اجرایی صندوق چوبی قبر شیخ صفی‌الدین و شاه اسماعیل صفوی"، دو فصلنامه علمی-پژوهشی هنر، سال هشت، ش. ۱۵، صص. ۵۲-۳۹.
- طباطبایی، سید محمد حسین
۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۹، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم.
- طبرسی، فضل بن حسن
۱۳۶۰ مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، مترجمان، ج ۲۶، تهران: فراهانی، چاپ اول.
- قصابیان، محمدرضا
۱۳۷۹ "تاریخچه ضریح مطهر امام رضا (ع) و پیشینه آن"، مشکوه، ش ۶۹ و ۶۸، ص ۷۳ و ۷۴، صص. ۲۵۱-۲۳۳.
- ۱۳۸۹ راهنمای جامع شهر مشهد، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستانه قدس رضوی.
- کیانمهر، قباد
۱۳۸۸ "منبت‌کاری صفوی استمرار سبک ملی"، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی هنرهای شیعی از عهد صفوی تا به امروز، سازمان میراث فرهنگی اردبیل، چاپ اول، صص. ۱۱۵-۱۰۴.
- کیانمهر، قباد، مجتبی انصاری، محمود طاوسی و حبیب آیت‌اللهی
۱۳۸۳ "ارزش‌های زیباشناسی منبت‌کاری ایران در دوران شاه طهماسب صفوی"، نشریه هنرهای زیبا، ش ۲۰، زمستان، صص: ۸۸-۷۹.
- ۱۳۸۴ "تاثیر ایدئولوژی صفویان بر منبت‌کاری دوران حکومت شاه طهماسب"، ویژه‌نامه علمی-پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، ش ۴۰، بهار، صص. ۲۳۴-۲۰۳.
- گلمغانی‌زاده اصل، ملکه و حسن یوسفی
۱۳۸۴ باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، اردبیل، نیک‌آموز.
- محمدحسن، زکی
۱۳۶۳ تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام، محمدعلی خلیلی، تهران، انتشارات اقبال، چاپ دوم.
- مدهوشیان‌نژاد، محمد، شهریار شکرپور، رضا افهمی و جواد نیستانی
۱۳۹۸ "سیر تحول در طراحی و ساخت صندوق قبرهای چوبی قرن ۹ هجری قمری مرعشیان مازندران"، دو فصلنامه هنرهای صناعی اسلامی، سال چهارم، ش ۲، پاییز و زمستان، صص: ۶۵-۵۳.
- معصومی نجفی زنجانی، احمد
۱۳۴۶ آثار جاویدان خط، تهران، کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ویلبر، دونالد و لیزا گلمبک
۱۳۷۴ معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ویور، ام. ای
۱۳۵۶ بررسی مقدماتی مسایل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، سازمان حفاظت آثار باستانی.

یوسفی، حسن و ملکه گلمغانی زاده اصل
۱۳۸۹ هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین
اردبیلی، اردبیل، موسسه انتشاراتی یاوریان، چاپ اول.

References

Hillenbrand, R.

1998 "The Tomb of Shah Isma'il, Ardabil." In *Safavid Art and Architecture*. Edited by Sheila R. Canby. London: The British Museum Press. PP. 13-21.

1999 *Islamic Art and Architecture*, United States of America, New York, Thames and Hudson Ltd.

Olearius. A.

1669 *The Voyages and Travels of the ambassadors sent by Frederick Duke of Holestein, to the Great Duke of Muscovy, and the king of Persia*, trans, J.Davies, London.

Morier, J. J.

1818 *A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1810 and 1816*. Published by Good Press.

Tavernier, p.

1672 *The Six Voyages of Jean Baptiste Tavernier*, London.

<https://thewalters.org>

هراتی، محمد مهدی
۱۳۸۸ "هنر شیعی در آثار قرآنی عصر شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی"، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی هنرهای شیعی / از عهد صفوی تا به امروز، سازمان میراث فرهنگی اردبیل، صص. ۵۶-۳۹.

هیلن برند، رابرت

۱۳۸۵ "مقبره شاه اسماعیل در اردبیل"، هنر و معماری صفویه، به کوشش شیلا کنبی، ترجمه مزدا موحد، تهران، فرهنگستان هنر، صص. ۱۳-۲۱.

۱۳۸۶ هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر.

۱۳۸۷ معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی، ترجمه دکتر باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، روزنه، چاپ چهارم.

یوسفی، حسن

۱۳۹۵ بازنگری مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی؛ براساس جدیدترین دستاوردهای معماری حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی، رساله دکتری، به راهنمایی دکتر جواد نیستانی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

یوسفی، حسن، محمود طاووسی و ملکه گلمغانی زاده اصل
۱۳۸۸ "جایگاه باستان‌شناختی و معماری عرفانی آرامگاه شاه اسماعیل اول در اردبیل"، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی هنرهای شیعی / از عهد صفوی تا به امروز، سازمان میراث فرهنگی اردبیل، صص. ۲۷۴ تا ۲۵۵.